

Сергій СЕГЕДА

МОГИЛА ІВАНА СІРКА: ІСТОРІЯ, МІФИ, ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено визначній пам'ятці історичного минулого України — місцю останнього спочинку козацького полководця Івана Сірка, діяльність якого оповита легендами і переказами. Узагальнено факти, які стосуються могили кошового отамана і ставлення до нього з боку недругів та місцевої людності — нащадків запорозьких козаків. Проаналізовано обставини перенесення могили на нове місце, простежено її подальшу долю. Вперше опубліковано результати краніометричного дослідження черепа Івана Сірка. На підставі різнорідних джерел реконструйована зовнішність і антропологічні риси козацького отамана.

Ключові слова: козацтво, народні перекази, кошовий отаман Іван Сірко, могила, антропологічні риси.

© С. СЕГЕДА, 2015

Кошовий отаман Війська Запорозького Іван Сірко (? — 1680) — один із найяскравіших представників українського козацтва, що є героєм усної народної творчості, художніх і образотворчих творів. Цій непересічній особистості присвячено також ґрунтовні монографічні дослідження та розвідки вітчизняних істориків Дмитра Яворницького [19], Юрія Мицика [7], Володимира Маслійчука [5] тощо.

Дата і місце народження Івана Сірка достеменно не відомі. За найновішими даними, він з'явився на світ на поч. XVII в Мурафі, колишньому сотенному містечку Брацлавського полку на Поділлі (нині — одноіменне село Шаргородського р-ну Вінницької обл.). Припускають, що його батько — Дмитро — походив із православного шляхетського роду [6, с. 6].

Перші згадки про Івана Сірка в історичних документах припадають на 1643—1644 рр., коли він переселився на Слобожанщину і перебував на службі в російського царя як «осадчий» прикордоння «Дикого поля», контрольованого кримськими татарами. В 1646 р. Іван Сірко, за деякими свідченнями, командував підрозділом козацького загону, найнятого представниками французької корони для участі в Тридцятилітній війні. На грудень 1653 р. припадає звістка про його участь в сутичках з кримськими татарами на Поділлі. В січні наступного року Іван Сірко взяв участь в Переяславській Раді і незабаром після цього перебрався на Чортомлицьку Січ. Звідсіля він зрідка навідувався на хутір поблизу козацького поселення Мерефа (нині — міста в Харківській обл.), заснованого ним в 1664 р.: тут жила його дружина Софія, що народила йому щонайменше чотирьох дітей — двох синів і дві доньки¹.

Починаючи з 1659 р. прізвище Івана Сірка все частіше трапляється в історичних джерелах. З цього часу і до останніх днів свого земного життя він знаходився в гущі політичних подій в Україні, тере-

¹ Обидва сини згодом теж стали вправними козаками. Старший із них — Петро, одружений з донькою Міхая Хінкула, що обіймав високі посади в Молдавському князівстві, загинув 1673 р. під час походу запорожців на Крим. Молодшого — Романа, пошлюбленого з донькою гетьмана Івана Брюховецького, після смерті батька взяв під свою опіку польський король Ян III Собеський. В одному із його листів до запорожців, датованого 1682 р., є такі слова: «Сина уродженого Сірка, сина так великого мужа і вождя, відважного борця за цідість християнства, ми притулили до себе і взяли під опіку, щоб показати світу, як ми вдячні рицарській праці його батька, сина пригорнув до себе завдяки пам'яті і заслугам батька» [6, с. 578].

ностей Дмитро Яворницький відзначив відсутність сталих політичних орієнтацій Івана Сірка. «То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, — зауважував вчений, — то він підтримував Дорошенка, то переходив на бік його ворогів, Суховія та Ханенка, то виступав супроти двох останніх і знову захищав Дорошенка, то він допомагав російському цареві проти турецького султана й кримського хана, то йшов проти царя заодно з кримським ханом» [19, с. 13]. Ця лінія поведінки була спричинена небажанням легендарного кошового отамана поступитися особистою свободою і пристрасним прагненням будь-що зберегти козацькі вольності. «Він вимагував своєю шаблею на усі чотири боки, немов казковий богатир, захищаючи лицарську честь, православну віру і повну незалежність, діючи проти всіх, хто виступав ворогом свободи, і за всіх, хто прагнув її, — наголошував Дмитро Яворницький. — ...У цьому немає ні вірності будь-кому, ні зради, а є лише пристрасне бажання зберегти політичну незалежність українського і запорозького народу» [17, с. 438].

Приблизно на початку 1680 р., після запеклих боїв із турками, Іван Сірко занедужав, в нього, як пізніше свідчив в Москві військовий писар Биховець, почав боліти лівий бік, він дуже схуднув. Кошовий отаман був змушений залишити Січ і осісти на своїй пасіці Грушівка, яка знаходилась у плавнях Великого Лугу. Відчуваючи наближення кінця, він звелів зробити собі труну, в яку час від часу лягав, ніби приміряючись до потойбічного життя [13, с. 229, 230]. 1 серпня 1680 р. Івана Сірка не стало.

Детальний опис похорону славетного полководця містить літопис Самійла Величка, а саме: «Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя в своїй пасіці Грушовці, прохворівши певний час, славний отаман Іван Сірко. Його припроваджено водою до запорозької Січі і чесно поховано всім низовим Запорозьким військом у полі за Січчю, напроти московського окопу, де ховалося інше запорозьке товариство. Поховано його знаменито другого серпня з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою і з великим жалем всього низового війська. ... Поховавши його, як вище казав, з жалем, висипали над ним значну могилу і поставили на ній кам'яного хреста із належним написом його імені й справ» [4, с. 265].

Після смерті Івана Сірка про нього склали безліч легенд і переказів. Нащадки козаків свято вірили в те, що він навіть мертвим наводив страх на ворогів і допомагав перемагати «бусурманів». Так народилась легенда про те, що січовики впродовж п'яти років возили з собою домовину з тілом славетного отамана «й суходелом, і водою». В іншій легенді йдеться про те, що перед похованням «... козаки відрізали його праву руку, з нею ходили на війну і в разі біди виставляли її наперед, приказуючи: «Стій, душа й рука Сірка, з нами!». І на ті слова вороги, мов зайці, тікали геть од козаків. Тільки згодом, коли й сама Січ уже була знесена і все Запорозжя зруйноване, козаки поховали руку Сірка, але не поховали з нею душі його: ні, він не помер, він живе досі, він і тепер воює десь з ворогами Христової віри та козацької вольності» [17, с. 439].

Чимало легенд і переказів кінця XIX — поч. XX ст. пов'язано також із могилою кошового отамана. Одну із них записав відомий український етнограф, фольклорист і краєзнавець Яків Новицький. Сімдесятишестилітній нащадок січовиків із с. Покровське оповів йому таке: «Кажуть у Сірка на хресті був підпис: «Хто буде сім год протів Великодня виносить по три заполи землі на мою могилу, той буде мати таку силу, як я і буде знати стіко, як і я».

Покійний дід Михайло Неліпа розказував, що як носив землю протів Великодня, то йому вперше показалося — мов щось гуде; вдруге — зібралось стільки війська запорозького, що аж земля стогне; втретє — барабани б'ють, з гармат палять, козацькі шапки червоніють, як мак ... Він злякався, — кинув носити землю і подався в хату» [8, с. 252].

Близькі мотиви бринять і в іншій легенді: «І хто буде мою могилу штить, братиме навкруги землю та буде могилу обсіпати, то я єго сам своєю силою буду дарить» [18, с. 484].

Бажаючих доглядати за Сірковою могилою не бракувало, але це не захистило її від наруги. В квітні 1709 р. під час російсько-шведського протистояння на теренах України цар Петро I наказав знищити Чортомлицьку Січ, пославши туди три полки на чолі з полковником Петром Яковлевим. Штурм січових укріплень розпочався 14 травня. В розпал бою полковник козацького компанійського полку Гнат Галаган, який утік від гетьмана Івана Мазепи і добровільно взявся допомагати російським військам,

закликав січовиків припинити опір, заприсягнувши, що їх помилують. Повіривши йому, вони склали зброю, і були жорстоко покарані за свою недалекоглядність. «Учинилось у нас в Січі, що після Галаганової і московської присяги товариству нашому голови луплено, шиї до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті завдавано, — згадував самовидець цих подій кошовий отаман Лаврентій Стефаненко — і робили те, чого й в язичеські часи, за древніх мучителів не водилося: мертвих із гробов многих — не тільки товариства, але й ченців відкопували, голови їм відсікали, шкури лупили і вішали» [18, с. 28]. Чортомлицьку Січ було розорено і спалено, зимівники довкола неї знищено, могили на січовому кладовищі сплюндровано і пограбовано. Є підстави думати, що така ж доля спіткала і поховання Івана Сірка. Хреста, встановленого на «значній» могилі, розтрощили.

Після цих подій Запорізька Січ перемістилась на територію Кримського ханства. Лише за чверть століття, в 1734 р., цариця Анна Іоанівна дозволила низовикам повернутись на старі місця і заснувати Нову (Підпільнецьку) Січ. Вони впорядкували могилу Івана Сірка, встановивши на ній вапнякову плиту, де з одного боку було висічено сцену розп'яття Христа, а з іншого — зображення невеликого хреста та епітафію. З того часу нею опікувались жителі козацького поселення Капулівка, яке було засноване 1652 р. неподалік від Чортомлицької Січі (нині — однойменне село Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.).

В другій пол. XIX ст. місце поховання легендарного козацького отамана привернуло увагу вчених. Тут побували народознавець і письменник Олександр Афанасьєв-Чужбинський, історик Микола Костомаров та ін. 1886 р. сюди вперше навідався і Дмитро Яворницький. В цей час могила Івана Сірка знаходилась у садибі селянина Миколи Мазая і була дбайливо обсаджена «кучерявими» шовковицями та високими тополями (Іл. 1).

Через десять років Дмитро Яворницький знову приїхав до Капулівки і довго жив в селі. Майже щодня він приходив на могилу Івана Сірка, яку тепер доглядала вісімдесятирічна Зиновія Неліпа, дружина Миколи Мазая. Цього разу йому вдалось остаточно розшифрувати напис на надгробку, літери якого були сильно затерті, а саме: «Р. Б. 1680 місяця

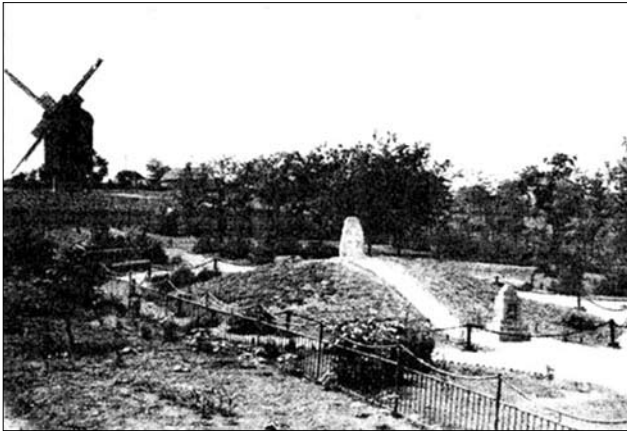

Іл. 1. Могила Івана Сірка наприкінці XIX ст. Рис. Дж.: Эварніцкій Д.И. Иван Дмитриевич Сирко славній кошевой атаман войска запорожских низовых козаков. — СПб. : Типография И.Н. Скороходова, 1894. — 164 с.

августа 1 дня преставися рабъ божъ Иоанъ Серько Дмитрови атаманъ кошовий войска запорозкого за его ц. п. в. Феодора Алексевича. Памят праведнаго со похвалами» [19, с. 487].

Не оминув своєю увагою могилу кошового отамана й відомий російський живописець Ілля Рєпін. В травні 1880 р. він разом із своїм учнем Валентином Серовим вперше вирушив в мандрівку на Запоріжжя, відвідавши Капулівку, де жив впродовж тижня, Покровське, Голу Грушівку тощо. Тут він вивчав побут низового козацтва і шукав типажі для своєї картини «Запорозжці пишуть листа турецькому султану», над якою працював впродовж десяти років (з 1881 по 1891 рр.). На цьому знаменитому полотні серед інших колоритних персонажів художник створив образ Івана Сірка, прототипом якого став генерал, командуючий Київським воєнним округом, Михайло Драгомиров, рід якого мав козацьке коріння [21].

1909 р. Дмитро Яворницький за підтримки місцевих земських органів викупив ділянку землі з Сірковим похованням для губернського музею ім. Олександра Поля і збудував тут світлицю, де зберігалися козацькі речі, видання про Запорізьку Січ тощо. В ній також могли зупинятись подорожні. Передбачалось, що згодом тут буде споруджено великий музей, присвячений січовому козацтву. Реалізації цих

Іл. 2. Могила Івана Сірка. Фото 1956 р. Дж.: www.shukach.com

планів зашкодила революція і громадянська війна, під час якої світлиця була пограбована.

Після утвердження комуністичного режиму в Україні могила козацького отамана була занедбаною. Клопотання науковців щодо її впорядкування не давали жодних результатів. У відповідь на звернення археолога Бориса Копилова до голови тодішнього Нікопольського райвиконкому в 1939 р. той заявив, що Сірко — «петлюрівець» і його могила не заслуговує шанобливого ставлення [3, с. 6]. За спогадами жителів Капулівки, осіб, які наважувались наблизитись до місця поховання славетного козацького отамана, викликали «на бесіду» до органів НКВС.

Під час німецько-фашистської окупації територію, прилеглу до могили Івана Сірка, впорядкували діячі місцевої «Просвіти» під орудою Уляни Тимченко та Федора Вовка, що згодом опинились в еміграції. Тут навіть проводили екскурсії. Після звільнення Нікопольщини радянськими військами вона знову стояла в запустінні. Огорожа навколо місця поховання кошового отамана була поваленою, але це не турбувало місцеву владу.

Ставлення до могили Івана Сірка змінилося після появи «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією, схвалених ЦК КПРС», виданих в 1953 р. з нагоди трьохсотлітнього ювілею Переяславської Ради. Серед інших пропагандистських штампів в ній містилось твердження про те, що «запорізьке козацтво відіграло прогресивну роль в історії України». Це стало своєрідним сигналом для місцевих владних інституцій і громадських активістів, які закликали вжити заходів для впорядкування місця поховання кошового отамана. Влітку 1954 р. біля могили встановили гранітний обеліск, куди було вмонтовано мар-

мурову дошку з написом: «На цій місцевості знаходилась Запорізька Січ, яка була центром Запорізького козацтва і відіграла прогресивну роль в історії українського народу». Через два роки на обеліску встановили бюст Івана Сірка (автори проекту — дніпропетровські митці Олександр Ситник, Анатолій Білик, Семен Духовенко), зовні схожий на образ, створений Іллею Репіним (Іл. 2). В 1965 р. за Постановою Ради Міністрів УРСР могила Івана Сірка включили до Державного реєстру пам'яток історії та культури республіканського значення.

Ситуація довкола Сіркового поховання ускладнилась після спорудження в першій половині 1950-х рр. штучного Каховського водоймища («Каховського моря»), води якого поглинули острів, на якому колись знаходилась Чортомлицька Січ, і почали розмивати козацький цвинтар. Виникла загроза руйнації могили кошового отамана і її вирішили перенести в безпечне місце. Передбачалось, що ним буде високий курган Бабина⁴ (Сторожова) могила, розташований на відстані 1100 метрів від села, де колись стояв дозорний пікет Чортомлицької залоги. За рішенням Нікопольського райвиконкому тут було створено заповідну територію площею 4 гектари, на якій планували розбити парк.

Парадоксально, але на заваді цим планам стала постанова Рада міністрів УРСР від 18 вересня 1965 «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних із історією Запорізького козацтва». Один із її пунктів передбачав створення державного історико-культурного заповідника на острові Хортиця в м. Запоріжжі. Тут мали спорудити величний меморіальний комплекс, присвячений історії українського козацтва, який включав би пантеон кошових отаманів Запорізької Січі, куди планували перенести могили Петра Калнишевського, Йосипа Гладкого та Івана Сірка.

Це урядове рішення, що так і не було втілене в життя, збурило жителів Капулівки. Комісія, що прибула в село, аби вилучити з могили останки кошового отамана, під тиском розгніваних жителів села була змушена повернутись до Запоріжжя, відмовившись від цього наміру [14, с. 198—199].

Тим часом лінія розмиву Каховського моря ще ближче наблизилася до місця поховання Івана Сірка. 21 листопада 1967 р. на водоймищі здійнялася буря.

⁴ Ця назва пов'язана з тим, що на кургані колись стояла скіфська кам'яна баба (ідол).

Берег, розмитий хвилями, обвалювався в воду великими брилами. За цих обставин Нікопольський райвиконком створив спеціальну комісію для негайного перепоховання праху отамана. З цією метою Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького відрядив до Капулівки свою співробітницю археолога Людмилу Крилову.

Вранці 23 листопада із надмогильного пагорба Івана Сірка діаметром 7 і висотою 1,5 метра зняли плити з епітафією та погруддя, що дало змогу розпочати розкопки. Їх проведення ускладнювалось заврюхою і низькою температурою повітря. За ходом робіт стежило близько двох десятків жителів Капулівки.

Надмогильний пагорб знімали з допомогою невеликого бульдозера методом бокової зачистки. Майже відразу в ньому були виявлені контури ями, виритої вже після його спорудження. Це означає, що колись була здійснена спроба розкопати могилу. Десь на глибині одного метра ківш бульдозера зачепив домовину, після чого розкопки велися вручну. Приблизно о 17-й годині почало сутеніти і їх довелося закінчувати при світлі фар автомобіля, бульдозера та ручних ліхтариків.

В домовині, виготовленій із дубових дощок товщиною 6 см, знаходився людський скелет, який, за візуальними спостереженнями, належав фізично розвинутому чоловікові похилого віку, похованого за християнським обрядом, а саме: на спині у випростаному положенні, головою на Захід. В області черепа виявлено рештки шкіряної основи та хутра соболиної шапки, біля лівого плеча — фрагменти шнура, сплетеного із грубих ниток, в нижній частині тулуба — залишки зітлілого шкіряного пояса, на днищі і бокових стінках, кістках ніг і поясниці — фрагменти червоно-брунатної едвабної атласної тканини, якою була обита домовина і загорнуто до пояса тіло небіжчика. Жодних цінних речей, як от: хрест, зброя, особисті прикраси тощо, в ній не було.

На загал з наведеного випливає, що в могилі колись побували грабіжники, які забрали звідтіля усі цінні речі і ту частину вбрання, яке ще можна було носити, зокрема взуття. В ній було поховано чоловіка, який посідав в січовому товаристві високе соціальне становище. За висновком Людмили Крилової, ним був Іван Сірко [1, с. 6], з чим, безумовно, можна погодитись.

З настанням темряви розкопки було припинено і скелет перемістили до нової домовини, яку відвезли в приміщення контори колгоспу. Вранці наступного дня Людмила Крилова, розклавши кістки в анатомічному порядку, продовжила їх візуальний огляд. Під час цієї процедури вона непомітно вилучила із домовини череп кошового отамана і замість нього поклала туди череп тридцятилітнього чоловіка із поховання доби бронзи, привезений нею заздалегідь. Це було зроблено для того, щоб мати змогу відтворити зовнішність Івана Сірка за черепом шляхом антропологічної реконструкції⁵, однак для реалізації цього замислу було обрано метод, який порушував норми людської моралі та наукової етики.

В звіті Людмили Крилової вказано, що з домовини також були вилучені зразки хутра, шнура, тканини і якісь «матеріали огляду кісток», передані на кафедру судової медицини Дніпропетровського медінституту «для наукового вивчення» [1, с. 5]. Згодом з'ясувалося, що туди також потрапив і засохлий мозок отамана, виявлений в порожнині черепа [11, с. 11, 12].

Зранку 24 листопада до приміщення контори потяглися люди. Жителі Капулівки, як колись низовики, прощалися із овіяним легендами кошовим отаманом. За спогадами самовидця, вони «...йшли до нього, як до мавзолею». Згодом велелюдна поховальна процесія вирушила до нового місця поховання отамана — кургану Сторожова могила, де вже було споруджено склеп глибиною 2 метри, стіни якого були викладені цеглою. Після прощального мітингу, на якому лунали промови і голосили жінки, сюди опустили домовину. Зверху склеп закрили залізобетонними плитами, які залили бетоном і засипали землею. Сюди ж перенесли стелу зі старої могили, яку встановили в узголів'ї нового поховання.

Вже наступного дня Дніпропетровщиною почали ширитися чутки про поспішне перепоховання останків і неналежне пошанування пам'яті визначного діяча української історії, що викликало обурення гро-

⁵ Про цей намір повідомлялось в звіті про розкопки могили, де дослівно зауважено таке: «Матеріали, потрібні для відтворення зовнішності і скульптурного портрета І. Сірка, передано професорові М. Герасимову до Інституту етнології АН СРСР» [1, с. 5]. Як бачимо, замість слова «череп» автор звіту свідомо, аби приховати інформацію про свій вчинок, вживає термін «матеріали».

мадськості, надто тієї частини творчої молоді, яка сформувалась в роки хрущовської «відлиги». За спогадами відомого археолога Дмитра Телегіна, на домашній телефон Людмили Крилової почали дзвонити незнайомці, до музею почали приходити люди, що «... конче хотіли бачити Крилову. Керівництво музею наказало працівникам відповідати, що у нас така не працює. А самій Криловій була терміново надана відпустка. Не гаючи часу, вона терміново виїхала до батьків на Волгу. Повернулася до Дніпропетровська десь через два місяці вже з прізвищем свого чоловіка — Єлінова, яке досі не хотіла брати. «Крилова», — не без сарказму зауважив вчений, — в музеї тепер дійсно не працювала...» [14, с. 205].

По дорозі на «малу батьківщину» Людмила Крилова завітала до Москви, де 29 листопада передала череп Івана Сірка керівникові лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР Михайлу Герасимову, що мав намір створити скульптурний портрет кошового отамана. Поспішно залишаючи Дніпропетровськ, вона навіть не встигла оформити відповідного супровідного лист. Його було відправлено лише на початку лютого наступного року [9, с. 55].

За станом здоров'я Михайлові Герасимову не вдалося втілити в життя свій задум. В 1970 р. його не стало. Після смерті вченого це зробила його учениця Галина Лебединська, яка очолила створену ним наукову інституцію.

Понад два десятиліття череп Івана Сірка зберігався в лабораторії пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії АН СРСР ім. М.М. Міклухо-Маклая. Після зміни компартійного керівництва в Україні в 1972 р. тут набрали обертів боротьба з «буржуазним націоналізмом» і політичні репресії. Кардинально змінилося ставлення до козацького періоду української історії, канули в небуття проекти, пов'язані із вшануванням пам'яті про Запорізьку Січ. Керівництво Дніпропетровського історичного музею не реагувало на звернення Галини Лебединської з проханням забрати із Лабораторії пластичної реконструкції череп кошового отамана.

В грудні 1988 р. його випадково виявив там автор даного повідомлення. Заручившись підтримкою Президії правління Республіканської організації товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР, після оформлення відповідного акту я привіз череп Іва-

на Сірка до Києва, де згодом на підставі історичних джерел, звіту про розкопки могили, даних судмедекспертизи та краніологічних досліджень здійснив комплексний антропологічний аналіз останків кошового отамана. Його результати публікуються вперше.

Череп, відреставрований Галиною Лебединською, деформовано пластами ґрунту, який потрапив до домовини кошового отамана через трухляве віко. Значно зруйнована лобова кістка, частково ушкоджено лицевий скелет тощо. Відзначено майже повне зрощення черепних швів і прижиттєве випадання зубів: на верхній щелепі немає жодного зуба, на нижній збереглися лівий другий та третій моляри, стертість яких незначна.

Мозковий череп характеризується помірним розвитком м'язового рельєфу. Черепна кришка брахікранної форми. На її поверхні збереглося пасмо волосся «червонувато-коричневого»⁶ кольору розміром близько 6—7 см. Обличчя, з площини якого помірно випинається ніс, широке, гарно профільоване в горизонтальній площині, орбіти невисокі (таблиця).

В порожнині черепної кришки знаходився засохлий головний мозок розміром 6,0 x 4,8 x 2,5 см, на поверхні якого збереглася конфігурація півкуль і мозочка. «Причина висихання і хорошої збереженості головного мозку на тлі повного скелетування трупа і відсутності залишків муміфікованих м'яких тканин, — зауважують автори судово-медичної експертизи останків кошового отамана, — не зрозуміла. Для її з'ясування необхідні додаткові дослідження» [11, с. 12]. Жодної інформації про їх результати на сьогодні немає.

Кості посткраніального скелету гарної збереженості, без слідів змін поверхневого шару. Відсутні деякі фаланги пальців обох рук (включаючи праву, яку, за легендами, козаки возили з собою) і ніг. На плечових кістках відзначено значний розвиток м'язового рельєфу. Другий і третій шийні хребці зрощені. Відзначено також зрощення четвертого та п'ятого хребців, спричинене захворюванням остеохондрозом. На лівій ключиці і лівій великій гомілковій кістках виявлено сліди прижиттєвих травм (можливо, поранень).

За підсумками судово-медичної експертизи тривалість життя Івана Сірка становила 70—75 років.

⁶ Так сказано в матеріалах судово-медичної експертизи. Очевидно, йдеться про рудуватий відтінок кольору волосся кошового отамана.

Судмедексперти також стверджують, що кошовий отаман мав високий зріст (довжину тіла) — 174—176 см [13, с. 12], однак не наводять даних, на підставі яких визначена ця ознака.

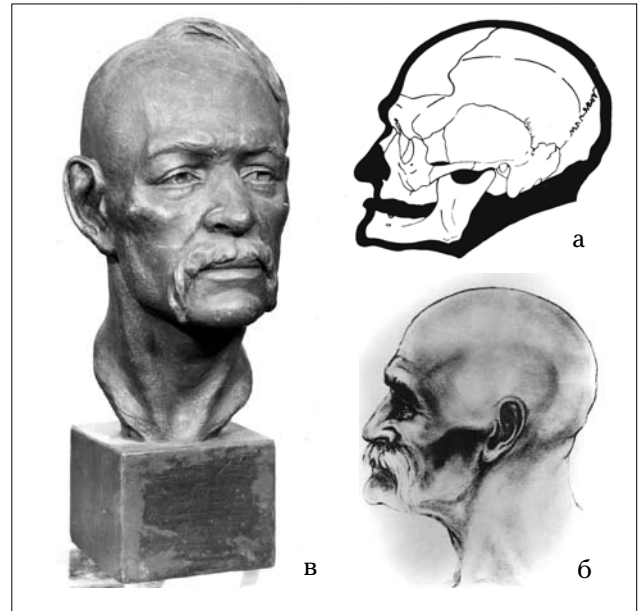
Цікаву інформацію щодо особливостей фізичного розвитку та зовнішності Івана Сірка містять фольклорні та літературні джерела.

Перше. За легендою, майбутній кошовий отаман народився із зубами, і після того, як повитуха наблизила його до столу, ухопив звідтіля пиріг і з'їв його. Це, за словами Дмитра Яворницького, «... нібито було знаменням того, що йому судилося увесь свій вік гризти ворогів» [19, с. 11]. Перша частина легенди могла мати реальне підґрунтя: випадки, коли немовлята з'являються на світ із «натальними» [від лат. natalis — вроджений, пов'язаний з моментом народження] зубами (здебільшого, молочними різцями), траплялись завжди і непоодинокі і в наші дні [22].

Друге. На обличчі отамана була велика родима пляма, про що повідомляє Венспасіан Коховський: «На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру» [20, с. 245]. Про це ж йдеться і у «Віршованій хроніці», де родимка трактується як знак, яким вирізняється людина, послану Богом для захисту християнства:

*«...Але Бог і в нещасті не хоче відкинутись
люду свогого,
Посилав застороги із неба, являв усілякі знаки,
Щоб життя поправляли, інакше загинуть усі,
небораки.
Тож подав з милосердя, із Божої ласки, зі свого сприяння
Козака їм одного, поклавши свій знак-карбування:
З боку правого знак на губі, як червоний плат, сяє ...»*
[2, с. 131].

Найбільш повне уявлення про зовнішність Івана Сірка дають документальні антропологічні портрети, які відтворюють його риси обличчя в різні періоди життя. Перший із них — графічний — показує, яким легендарний полководець був перед своєю кончиною, коли прижиттєве випадання зубів спричинилось до западання щік і губів. На другому — скульптурному — Сірка зображено п'ятдесятилітнім козаком у розквіті сил (Іл. 3а, б, в). За усним повідомленням Галини Лебединської, перед створенням скульптурного портрета їй після консультацій з досвідченими стоматологами довелося спочатку ре-

Іл. 3. «Документальний портрет» Івана Сірка за черепом, створеним Галиною Лебединською: а) Початковий етап реконструкції; б) Графічний портрет; в) Скульптурний портрет. Фото автора

конструювати розміри альвеолярних відростків обох щелеп, ще не спотворених облітерацією.

Череп Івана Сірка зберігався в Києві вдома в автора даного повідомлення майже півтора роки [12, с. 187]. Зрештою, після численних прохань і нагадувань в квітні 1990 р. до Києва прибув представник Дніпропетровської організації Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР і після оформлення відповідного акту забрав цю реліквію на батьківщину. Обласна влада, яка в той час ще належала КПРС, мала намір потайки пробити отвір в бетонному переkritті і підкинути череп до склепу могили отамана. Очолити цю сумнівну акцію запропонували відомому історикові Юрію Мицику, який категорично відмовився брати участь в ній. «Я не гробокопач, — відрізав обурено. — І не злодій, щоб ночами шастати по могилах. Треба перезахоронювати вдень, на очах у людей, які б могли стати учасниками дійства. А таємно вночі підкидати череп? ... Ні, це вже не по-християнському. Зрештою, навіть не по-людському...» [15, с. 149].

Після цього за рішенням дніпропетровських можновладців череп Івана Сірка розмістили в сейфі відділу культури Нікопольського райвиконкому. Під час святкування 500-річчя українського козацтва в серпні 1990 р. під його стінами відбувся стихійний мітинг, учасники якого вимагали показати їм череп

Іл. 4. Сучасний вигляд могили Івана Сірка. Дж.: nikorol. — ua.livejournal.com

славетного отамана. Цю вимогу довелося виконати. Одночасно представники влади пообіцяли знайти вихід із непростой ситуації з черепом. Передбачалось, що згодом його помістять в каплиці, що її збирались збудувати поблизу нової могили отамана, якій в 1999 р. за Наказом Міністерства культури України (№ 579 від 21 вересня ц. р.) було надано статус пам'ятника національного значення. Цей проект, як і попередні, так і не був реалізований. В 1997 р. череп потрапив до фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.

Тим часом громадськість Капулівки продовжувала наполягати на тому, щоб череп Івана Сірка помі-

тили в його могилі. Зрештою, Кабінет Міністрів підтримав пропозицію Дніпропетровської обласної держадміністрації щодо благоустрою могили і допоховання черепа та кісток, вилучених для експертизи (лист Міністерства культури і мистецтв України № 10—3101/13). Це можна було зробити, доставшись до цегляного склепу, перекритого бетонними плитами і залитого бетонним розчином. Потрапити туди можна було лише через земляну підлогу, на якій була встановлена домовина з посткраніальним скелетом отамана і чужим черепом.

Саме в такий спосіб запропонував діяти археолог, доцент історичного факультету Дніпропетровського університету Володимир Ромашко, що має багатий досвід розкопок курганів на Нижньому Подніпров'ї. За дорученням владних інституцій він очолив археологічний загін, який в липні 2000 р. заклад на Сторожовій могилі розкоп площею 5,1 на 1,5 метрів, що через 10 днів після початку робіт дало змогу потрапити до склепу і вилучити звідтіля тлінні рештки отамана. 17 серпня їх, череп, матеріали, що зберігались на кафедрі судової експертизи, були покладені до нової домовини [10] (Іл. 4).

20 серпня 2000 р. домовину з прахом Івана Сірка встановили в Будинку культури с. Капулівки, де жителі села знову прощалися з кошовим отаманом. Наступного дня відбулася велелюдна похоральна церемонія, під час якої чоловіки за козацьким звичаєм віднесли домовину на плечах на Сторожову могилу. Один із них вів коня, вкритого маливою попоною. Під грім рушничного салюту домовину з прахом легендарного отамана опустили до склепу. Сподіваюся, що на цей раз назавжди.

Таблиця

Краніометричні ознаки черепа Івана Сірка*

	Ознаки (№ за Р. Мартіном)	Мм
1.	Поздовжній діаметр	175
1а.	Поздовжній діаметр від <i>офр</i>	170
8.	Поперечний діаметр	141
17.	Висотний діаметр <i>ba - br</i>	134
20.	Висотний діаметр <i>po - br</i>	111,7
9.	Найменша ширина чола	98
10.	Найбільша ширина чола	109
5.	Довжина основи черепа	98

Продовження таблиці

	Ознаки (№ за Р. Мартіном)	Мм
11.	Ширина основи черепа	131 (?)
12.	Ширина потилиці	111
29.	Лобна хорда	86
30.	Тім'яна хорда	118
31.	Потилична хорда	103
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofr</i>	510
24.	Поперечна дуга <i>po - br - ofr</i>	305
26.	Лобна дуга	85
27.	Тім'яна дуга	125
28.	Потилична дуга	132
7.	Довжина потиличного отвору	35
16.	Ширина потиличного отвору	31,7
FS	Висота вигину лоба	13,6
OS	Висота вигину потилиці	30,9
	Надперенісся	3—4
	Надбрівні дуги	2
	Зовнішній потиличний горб	1—2
	Соскоподібний відросток	3
8 : 1	Черепний показник	80,6
17 : 1	Висотно - поздовжній індекс	76,6
17 : 8	Висотно - поперечний індекс	95,0
9 : 10	Лобний індекс	89,9
9 : 8	Лобно-поперечний індекс	69,5
29 : 26	Показник вигину лобної кістки	101,2
30 : 27	Показник вигину тім'яної кістки	94,4
31 : 28	Показник вигину потиличної кістки	78,0
28 : 27	Потилично-тім'яний індекс	110,0
45.	Ширина вилиць	138,0
43.	Верхня ширина обличчя	108
46.	Середня ширина обличчя	85
60.	Довжина альвеолярної дуги	56 (?)
62.	Довжина піднебіння	43 (?)
63.	Ширина піднебіння	37 (?)
55.	Висота носа	51
54.	Ширина носа	27,2
51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	48
52.	Висота орбіти	32
	Бімалярна ширина <i>fmo - fmo</i>	102,2
	Висота назіона над <i>fmo - fmo</i>	19,2
	Зіго-максиллярна ширина <i>zm - zm</i>	87,8

Продовження таблиці

	Ознаки (№ за Р. Мартіном)	Мм
	Висота субспінале над <i>zm</i> - <i>zm</i>	20,6
SC.	Симотична ширина	12,5
SS.	Симотична висота	4,5
MC.	Максилофронтальна ширина	20,0
MS.	Максилофронтальна висота	8,3
77.	Назомалярний кут	138,5
	Зигомаксиллярний кут	129,0
	Глибина іклової ямки	6,5—6,8
	Висота вигину вилиці (за Ву)	10 (?)
	Ширина вилиці (за Ву)	49,5 (?)
73.	Кут середньої частини обличчя	75
75.	Кут нахилу носових кісток	53
75 (1).	Кут випинання носа	24
45: 8	Поперечний фаціо-церебральний	97,9
45: 17	Вертикальний фаціо-церебральний	103,9
9 : 45	Лобно-вилицевий показник	71,0
52 : 51	Орбітний індекс	66,7
54 : 55	Носовий індекс	53,3
SS : SC	Симотичний індекс	36,6
MS : MC	Максилофронтальний індекс	41,5
68 (1).	Довжина нижньої щелепи від виростків	114
79.	Кут гілки нижньої щелепи	119
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	86
70.	Висота гілки	65
71 а.	Найменша ширина гілки	31
66.	Кутова ширина	89
67.	Передня ширина	42
69 (3)	Товщина тіла	9,5
66 : 45	Щелепно-вличний індекс	64,5

*Поміри черепа Івана Сірка було проведено співробітницею сектора палеоантропології Інституту археології АН УРСР Інною Потехіною за участі автора.

1. Архив Института археологии АН УРСР. — ФЭ 5037. — 6 с. : з іл. (Крылова Л. Отчет об археологических раскопках и обследовании останков кошевого атамана Запорожской Сечи И.Д. Сирко, во время перезахоронения их на курган, произведенного 23—24 ноября 1967 года).
2. Анонім. Короткий опис Сіркових діянь / з рукописної віршованої хронічки XVII століття ; Шевчук В., 1989, переклад українською мовою // Іван Сірко: Збірник для середнього та старшого шкільного віку. — Київ : Веселка, 1992. — С. 131—141.
3. Апанович О. Кошовий отаман Іван Сірко / О. Апанович // Літературна Україна. — 1989. — 1 червня. — 8 с.
4. Величко Самійло. Літопис. Т. 2 / Самійло Величко ; пер. з книжної укр. мови В. Шевчук. — Київ : Дніпро, 1991. — 642 с.
5. Маслійчук В.Л. ALTERA PATRIA: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні / В.Л. Маслійчук. — Харків : Харківський приватний музей міської садиби : Торсінг, 2004. — 72 с.
6. Мищик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року : Збірник наукових праць /

- Ю. Мицик // Україна в Центрально-Східній Європі. — Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 5. — С. 558—580.
7. Мицик Ю. Іван Сірко / Ю. Мицик. — Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. — 160 с.
  8. Новицький Я. Твори в 5-ти т. — Т. 2 / Я. Новицький ; упорядник тому Людмила Іваннікова. — Запоріжжя : Тандем, 2007. — С. 252.
  9. Перепоховання Івана Сірка в 1967 р. Збірка документів / упорядник В.В. Грибовський. — Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. — 96 с.
  10. Ромашко В.А. Археологічні роботи, пов'язані з реконструкцією могили І.Д. Сірка у 2000 р. / В.А. Ромашко // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського університету, 2002. — Вип. 10. — С. 250 — 252.
  11. Рубежанский А.Ф. Судебно-медицинские и археологические материалы к захоронению 288-летней давности / А.Ф. Рубежанский, А.Ф. Ватченко, Л.П. Крылова // Судебно-медицинская экспертиза. — 1970. — № 2. — С. 11—12.
  12. Сегеда С. Гетьманські могили / С. Сегеда. — Київ : Наш час, 2010. — 440 с.
  13. Соловйов С.М. История России с древнейших времен / С.М. Соловйов. — Кн. VII. — 1676—1703. — Т. 13. — Санкт-Петербург : Общественная польза, 1896. — 632 с.
  14. Телегін Д.Я. Нариси та замітки з археології: вибрані статті за останні 60 років / Д.Я. Телегін. — Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. — 279 с.
  15. Чемерис В. Сторожова могила / В. Чемерис // Дзвін. — 2002. — № 3 (689). — С. 145—151.
  16. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500—1700 рр. / Т. Чухліб. — Київ : Києво-Могилянська академія, 2010. — 446 с.
  17. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. — Т. 2 / Д.І. Яворницький. — Київ : Наукова думка, 1990. — С. 557.
  18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. — Т. 3 / Д.І. Яворницький. — Київ : Наукова думка, 1990. — С. 556.
  19. Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська козаків / Д.І. Яворницький // Іван Сірко: Збірник для середнього та старшого шкільного віку / укр. переклад В. Чуйка. — Київ : Веселка, 1992. — С. 9—103.
  20. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wespazjan Kochowski. — Т. 2. — Poznań : Nakładem N. Kamieńskiego i Spółki, 1859. — 314 s.
  21. Матвієнко А. Генерал ДРАГОМИРОВ: повернення пам'яті / incognita.day.kiev.ua.
  22. Правда ли, что некоторые дети рождаются с зубами? / <http://www.maminklub.lv/novorozhdennyi/20121011-422631>.
- Serhii Sheheda
THE GRAVE OF COSSACK KISH CHIEFTAIN IVAN SIRKO: HISTORY, LEGENDS, STUDIES
- The article is dedicated to outstanding monument of the Ukraine's historic past, i.e. to the last resting place of Ivan Sirko, the Cossack Headman, whose activities are winded round with legends and stories. The facts concerning the grave of Cossack chieftain and attitude to it by enemies and local inhabitants, the descendants of Zaporozhian Cossacks have been generalized. Circumstances as for carrying the grave over to its new place and further state of locality have been noted and followed. For the first time have been exposed some results of the craniometrical study in Ivan Sirko's skull. Outer appearance and anthropological features of Cossack chieftain have been reconstructed on the base of heterogeneous sources.
- Keywords:** Cossacks, folk stories, Cossack chieftain Ivan Sirko, grave, anthropological traits.
- Sergey Segeda
МОГИЛА КОШЕВОГО АТАМАНА ИВАНА СИРКО: ИСТОРИЯ, ЛЕГЕНДЫ, ИССЛЕДОВАНИЯ
- Статья посвящена выдающемуся памятнику исторического прошлого Украины — месту последнего упокоения казачьего полководца Ивана Сирко, деятельность которого овеяна легендами и преданиями. Обобщены факты, касающиеся могилы атамана и отношения к ней недругов и местного населения — потомков запорожских казаков. Проанализированы обстоятельства перенесения могилы на новое место, прослежена ее дальнейшая судьба. Впервые публикуются результаты краниометрического исследования черепа Ивана Сирко. На основании разнородных источников реконструирована внешность и антропологические черты казачьего атамана.
- Ключевые слова:** казачество, народные предания, кошевой атаман Иван Сирко, могила, антропологические черты.